

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

CONCEPTS, SIGNS AND TYPES OF CIVIL LIABILITY

Комарницька І.І., д.ю.н.,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Буцяк М., студентка II курсу
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

Стаття присвячена з'ясуванню сутності та змісту поняття цивільно-правової відповідальності. Цивільно-правову відповідальність визначають як передбачене законом чи договором та забезпечене державним примусом правовідношення, що настає у результаті вчинення правопорушення яке виражається у обов'язку учасників цивільно-правових відносин понести відповідальність майнового характеру за вчинене правопорушення для повного відновлення чи компенсації прав потерпілої особи. У цивільному законодавстві під підставами договірної і деліктної відповідальності зазвичай розуміють наступні категорії як шкода, протиправність, причинний зв'язок між ними та провину.

Розглядаються різні підходи науковців до питання цивільно-правової відповідальності. Дана стаття присвячена дослідженню наукових джерел та норм цивільного законодавства щодо підстав цивільно-правової відповідальності.

Окрема увага була приділена виокремленню ознак та особливостей відповідальності у цивільному праві. Необхідно зазначити, що у юридичній науці немає більш дискусійного питання, як питання щодо сутності і особливостей як юридичної відповідальності, так і цивільно-правової відповідальності. Це пояснюється тим, що проблема відповідальності є основоположною для правової теорії. Звернення до проблем теорії однієї з головних категорій теорії цивільного права – цивільно-правової відповідальності повинно прискорити адаптацію вітчизняного права до моделей, що склалися у світі.

Розглядаються такі основні ознаки цивільно-правової відповідальності такі як: негативні наслідки; суспільний осуд; державний примус; додатковість обтяження; майновий характер; відповідальність суб'єктів один перед одним юридично рівних; компенсаційний характер. У статті проаналізовано різновиди цивільно-правової відповідальності за трьома основними критеріями: за підставами виникнення; в залежності від кількості осіб, що беруть участь у виконанні зобов'язань; від обсягу відповідальності. До сьогодні не існує однакового розуміння даного поняття та його співвідношення із категорією «умови відповідальності». Отже, українська цивілістика потребує послідовного дослідження підстав щодо виникнення цивільно-правової відповідальності.

Необхідність дослідження і аналізу сутності цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду зумовлена недостатністю розробленості проблем такої відповідальності та призводить до порушення прав учасників цивільних відносин. Також слід зазначити, що природа відповідних категорій не відповідає сучасному стану речей у цій сфері.

Ключові слова: цивільне право, юридична відповідальність, ознаки цивільно-правової відповідальності, санкція, цивільно-правова відповідальність, види цивільно-правової відповідальності.

The article is devoted to clarifying the essence and content of the concept of civil liability. Civil liability is defined as a legal relationship provided for by law or a contract and ensured by state coercion, which arises as a result of the commission of an offense, which is expressed in the obligation of the participants of civil-legal relations to bear property responsibility for the offense committed in order to fully restore or compensate the rights of the victim. In civil legislation, the following categories are usually understood as the grounds of contractual and tort liability: damage, illegality, causal connection between them, and fault.

Different approaches of scientists to the issue of civil liability are considered. This article is devoted to the study of scientific sources and norms of civil legislation regarding the grounds of civil liability.

Particular attention was paid to distinguishing the features and characteristics of liability in civil law. It should be noted that there is no more debatable question in legal science than the question of the essence and features of both legal responsibility and civil liability. This is explained by the fact that the problem of responsibility is fundamental to legal theory. Turning to the problems of the theory of one of the main categories of the theory of civil law – civil liability should speed up the adaptation of domestic law to the models developed in the world.

The main signs of civil liability are considered, such as: negative consequences; public condemnation; state coercion; additional burden; property character; the responsibility of subjects who are legally equal to each other; compensatory nature. The article analyzes the types of civil liability based on three main criteria: on the grounds of occurrence; depending on the number of persons participating in the fulfillment of obligations; from the scope of responsibility. Until today, there is no uniform understanding of this concept and its relationship with the category of «responsibility conditions». Therefore, Ukrainian civics requires a consistent study of the grounds for the emergence of civil liability.

The need for research and analysis of the essence of civil liability for the damage caused is due to insufficient development of the problems of such liability and leads to the violation of the rights of participants in civil relations. It should also be noted that the nature of the respective categories does not correspond to the current state of affairs in this area.

Key words: civil law, legal responsibility, signs of civil liability, sanction, civil liability, types of civil liability.

Цивільне право в Україні регулює майнові та особисті немайнові правовідносини, основою яких є юридична рівність, майнова самостійність, вільне волевиявлення та широка свобода учасників у визначенні прав й обов'язків. При порушенні цих обов'язків заподіюється шкода, від якої страждає все суспільство. Для того щоб усунути наслідки невиконання або неналежного виконання зобов'язань існує цивільно-правова відповідальність як певний вид юридичної відповідальності. Питання цивільно-правової відповідальності на сьогодні є дуже багатограним і складним правовим явищем, тому воно завжди привертало до себе увагу з боку теоретиків права.

Варто зазначити, що не існує єдиної позиції щодо тлумачення поняття цивільно-правової відповідальності, отже це досі залишається предметом наукових дискусій.

В цивільному законодавстві України відсутня норма, що б закріплювала визначення поняття таке, як «цивільно-правова відповідальність». Це можна пояснити тим, що «цивільно-правова відповідальність» є на сьогодні абстрактною науковою категорією, на якій засновані різні конструкції і інститути цивільного законодавства. Наявність великої кількості розуміння даної категорії обумовлюється використанням терміну «відповідальність» у різних цілях, що суттєво впливає з сутності даної

правової категорії [1, с. 247]. Розглядаючи взаємозв'язок між категоріями боргу (мита) та відповідальністю за цивільно – правовими зобов'язаннями, Належне виконання зобов'язань боржника є його обов'язком. У разі порушення відповідного обов'язку боржник змушений виконати своє зобов'язання або відшкодувати, тобто за скоєне настає відповідальність [2].

Існують такі основні позиції щодо визначення поняття цивільно-правової відповідальності:

1) цивільно-правова відповідальність як певний обов'язок правопорушника перетерпіти негативні наслідки. Відповідальність виражається у заміні невиконаного обов'язку новим, чи у приєднанні щодо невиконаного обов'язку додаткового обов'язку, або у позбавленні права, з якого випливає порушений обов'язок;

2) цивільно-правова відповідальність як «охоронне правовідношення», тобто це не лише обов'язок особи зазнати у майбутньому певних втрат, а правовідношення, зміст якого складають взаємні права та обов'язки правопорушника і органу державної влади;

3) цивільно-правова відповідальність як санкція (захід державного примусу) [3, с. 27–28].

Цивільно-правова відповідальність – це покладення на правопорушника згідно закону невиконаних правових наслідків, що виявляються у позбавленні певних прав чи заміні невиконаного обов'язку новим, або в приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового обов'язку. Покладення на особу додаткових обов'язків як певної міри відповідальності має місце при пред'явленні до правопорушника вимог щодо відшкодування ним збитків чи сплати штрафу або пені [4, с. 828]. З приводу співвідношення санкції і відповідальності влучно висловився Ю.О. Панченко зазначив, що відповідальність за порушення є санкцією, але не всіляка санкція є відповідальністю [5, с. 32]. Наприклад, усунення перешкод щодо здійснення права користування й розпорядження майном (ст. 391 ЦК) є санкцією, що є наслідком правопорушення. Однак, така санкція не пов'язана із додатковими обмеженнями для правопорушника і не є мірою відповідальності, а лише мірою захисту речових прав. Тому, з одного боку, санкція, що проявляється цивільно-правовій відповідальності, є певною мірою відповідальності за правопорушення [6].

Так як цивільно-правова відповідальність є різновидом загальної юридичної відповідальності, їй притаманні ознаки останньої, тобто негативні наслідки для правопорушника, суспільний осуд, державний примус [7, с. 134]. Негативні наслідки означають зменшення певної частини його майна. Суспільний осуд є негативною реакцією держави та суспільства на правопорушення. Державний примус полягає в тому, що міри відповідальності встановлюються згідно законодавства у правових нормах, реалізація яких забезпечується силою держави.

Юридична відповідальність призводить до певних негативних наслідків для правопорушника, тобто, обмеження майнових, особистих або інших інтересів. У цьому випадку правопорушник має нести додаткові майнові обтяження. Такими обтяженнями чи несприятливими наслідками можуть бути наступні обтяження:

– заміна невиконаного обов'язку новим (наприклад, обов'язок відшкодувати збитки, завдані простроченням боржника (ст. 612 ЦК України); зміна умов зобов'язання при односторонній відмові від зобов'язання (ст. 615 ЦК України);

– заміна основного обов'язку новим, додатковим, час-то має місце при порушенні абсолютних суб'єктивних прав (наприклад, відшкодування шкоди, завданої власникові земельної ділянки, житлового будинку, інших будівель, пов'язаних із зниженням їх цінності, ст. 394 ЦК України; відшкодування збитків та моральної шкоди при визнанні правочину недійсним, ст. 216 ЦК України);

– приєднання до порушеного обов'язку нового (наприклад, окрім виконання зобов'язання, обов'язок відшкодувати збитки, сплатити неустойку, ст. 552 ЦК України);

– зміна або припинення правовідношення (статті 16, 22 ЦК України) [6].

Окрім загальних ознак цивільно-правової відповідальності властиві такі специфічні особливості:

1) спрямованість на майнову сферу правопорушника, вона не зачіпає його особистого статусу, отже, цивільно-правової відповідальності властивий майновий характер;

2) відсутність публічно-правового характеру: це відповідальність рівних суб'єктів один перед одним;

3) у цивільних (приватних) правовідносинах, на відміну від публічно-правових, відповідальність є не просто покаранням. Обумовлено це автономією волі, покладеної в основу цивільно-правового регулювання. Отже, найважливішою рисою цивільно-правової відповідальності є автономія волі її суб'єктів;

4) компенсаційна спрямованість: спрямована на еквівалентну компенсацію потерпілому завданої шкоди, та її застосування, таким чином, має на меті відновлення майнової сфери потерпілого від правопорушення [8, с. 66–67].

Для цивільно-правової відповідальності властивим є ще те, що це, в першу чергу, відповідальність особою, яка порушила суб'єктивне цивільне право перед потерпілим, а вже потім перед державою чи суспільством (які в кожному випадку зацікавлені в підтриманні правопорядку і дотриманні прав та інтересів приватних осіб). Окрім того, для цивільно-правової відповідальності властивим також є встановлення відповідальності за відсутності вини. Отже, підстав для суспільного осуду немає, однак, відповідальність є. Властивим для цивільно-правової відповідальності є також те, що її міри завжди виражаються в певних негативних наслідках для правопорушника, забезпечуючи при цьому поновлення первісного стану для потерпілої особи [9, с. 36].

У цивільному законодавстві України розрізняють різновиди відповідальності за певними критеріями: за підставами виникнення прав й обов'язків, за порушення яких визначено відповідальність, яка поділяється на договірну й позадоговірну.

Договірною є відповідальність у формі відшкодування збитків, тобто, сплати неустойки, втрати сплаченого завдатку чи позбавлення суб'єктивного права за невиконання чи неналежне виконання взятого зобов'язання, що виникає з укладеного договору. Наприклад, за поставку товарів, що виявилися недоброякісними відбракованими, постачальник має сплатити покупцеві штраф в розмірі 20% від вартості товару, і, повертає вартість товару, при наявності сплати товару покупцем та відшкодує витрати які були завдані покупцеві у зв'язку із проведенням експертизи, зберіганням, поверненням забракованих товарів. Відповідальність в цьому випадку є договірною, адже вона настає за умов порушення обов'язків, що засновані згідно договору поставки.

Недоговірною або позадоговірною є відповідальність, яка настає при вчиненні протиправних дій однією особою до іншої при відсутності між ними договору чи незалежно від договірних відносин наявних між ними. Дана відповідальність настає при порушенні обов'язку, що встановлений законом чи підзаконним актом, і виражається зазвичай у формі відшкодування завданих збитків. Наприклад, у разі заподіяння каліцтва чи іншого нанесеного ушкодження здоров'ю організація або громадянин, які відповідальні за заподіяну шкоду, зобов'язані відшкодувати заробіток потерпілому, що був втрачений ним унаслідок втрати чи зменшення його працездатності, виплатити одноразову допомогу потерпілому у встановленому законодавством порядку й компенсувати витрати, що були спричинені ушкодженням здоров'я, зокрема на лікування, сторонній догляд, посилене харчування тощо (статті 455,

та 456 ЦК). В даному випадку відповідальність є недогвірною або позадоговірною, адже потерпілий з організацією чи громадянином може перебувати в договірних трудових відносинах [4, с. 143–144].

Відмінність між договірною й недогвірною відповідальністю полягає у тому, що суб'єктом договірної відповідальності є певна особа (боржник), що перебуває із потерпілою особою у відносинах, а, суб'єктом недогвірної відповідальності може бути будь-яка особа, що порушила право потерпілого, перебуваючи із ним у абсолютних відносинах. Однак, на практиці можуть бути випадки, коли правопорушник й потерпілий перебувають в договірних відносинах, однак заподіяння шкоди будь-якою із сторін інший, що не пов'язане із виконанням договірної зобов'язання, і, за таких обставин може виникнути недогвірна відповідальність, яка врегульовується зазвичай імперативно. ЦК встановлює для договірної відповідальності лише загальні правила – загального або спеціального характеру для окремих договірних зобов'язань. Вони є диспозитивними, і, сторони мають право врегулювати питання відповідальності при укладенні договору [10, с. 156].

Якщо і цивільно-правової відповідальності суб'єктів більше ніж один, то відповідальність може мати солідарний, частковий або субсидіарний характер.

Солідарна цивільно-правова відповідальність характеризується тим, що на вимогу кредитора на боржника у повному обсязі може бути покладена відповідальність. Настає солідарна відповідальність лише у випадках, передбачених законом або договором. Так у ст. 1190 ЦК України зазначено, що особи, спільними діями чи бездіяльністю за яких було завдано шкоди потерпілому, несуть солідарну відповідальність.

Частковою або дольовою визнається відповідальність, коли два чи більше суб'єктів відповідають перед кредитором у рівних частках, якщо інше не передбачено законодавством чи договором. У відповідності до ст. 540 ЦК України якщо у зобов'язанні є кілька кредиторів чи кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання зобов'язання, а кожний із боржників зобов'язаний виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено цивільним законодавством чи договором [6].

Субсидіарна або додаткова відповідальність настає тоді, коли у зобов'язанні беруть участь лише два боржника, один із яких є основним, а інший – додатковим. При відмові основного боржника чи ненаданні ним відповіді на пред'явлену вимогу в розумний строк, щодо задоволення вимоги кредитора, кредитор має право пред'явити вимогу у повному обсязі до особи, що несе субсидіарну відповідальність. Особливість субсидіарної відповідальності у тому, що основною умовою притягнення до відповідальності додаткового боржника є неможливість повністю чи частково отримати задоволення вимоги від основного боржника згідно ст. 619 ЦК України [11, с. 63].

Залежності від розміру цивільно-правова відповідальність може поділятися на повну, обмежену та кратну (підвищену).

Основним принципом цивільно-правової відповідальності є принцип повного відшкодування заподіяної шкоди, згідно якого майнова шкода, завдана неправомірними діями, бездіяльністю та рішеннями особистим немайновим правам юридичної чи фізичної особи, а також шкода, що була завдана майну юридичної чи фізичної особи, відшкодовується у повному обсязі особою, що її завдала (ст. 1166 ЦК України). У відповідності до ч. 1 ст. 164 ЦК України за порушення зобов'язання законодавством встановлено неустойку, і незалежно від відшкодування збитків, вона підлягає стягненню у повному розмірі [6].

У чинному законодавстві допускаються винятки із загального правила, коли розмір відшкодування може бути

збільшено або обмежено безпосередньо законом чи умовами договору. Зменшення чи обмеження розміру відповідальності правопорушника допускається, якщо:

У чинному законодавстві допускаються винятки із загального правила, коли розмір відшкодування може бути збільшено або обмежено безпосередньо законом чи умовами договору. Зменшення чи обмеження розміру відповідальності правопорушника допускається, якщо:

1) доказана провина обох сторін у невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язання;

2) кредитор навмисно або необачно посприяв збільшенню розміру збитків чи не вжив усіх заходів щодо їх зменшення;

3) рішенням суду може бути зменшений розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, у залежності від її матеріального становища, окрім випадків, коли шкоду завдано злочином (ст. 1193 ЦК України) [6].

Відповідальність, що настає з вини обох сторін як кредитора так і, боржника, інколи називають змішаною. І хоча відповідальність за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання несе лише боржник, зменшення обсягу відповідальності для боржника дає можливість зробити припущення, що частина такої відповідальності розподіляється між ним та кредитором. Кредитор внаслідок такого розподілу отримує відшкодування не в повному обсязі. Не слід плутати змішану відповідальність із спільним заподіянням шкоди, що здійснюється кількома боржниками, при цьому сам потерпілий залишається невинним. В разі спільного заподіяння шкоди настає солідарна або часткова відповідальність. Суб'єкти, спільними діями чи бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть перед потерпілим солідарну відповідальність. За заявою потерпілого судом може бути визначено відповідальність осіб, що спільно завдали шкоди, у тій частці, що відповідає ступеню їх вини (ст. 1190 ЦК України) [11, с. 158–159].

Зміст кратної відповідальності полягає у обов'язку сплатити збитки в більшому розмірі, ніж розмір завданої шкоди. Визначення розміру стягнення здійснюється визначенням завданих збитків і їх кратним множенням. Кратний розмір відшкодування може встановлюватися і за домовленістю сторін [12, с. 4].

Повне відшкодування щодо нанесених збитків, заподіяних порушенням договірних зобов'язань між юридичними особами, передбачається у сферах купівлі-продажу, поставки, деяких підрядних відносинах тощо. Що ж до більшості інших зобов'язань таких як, наприклад, постачання електроенергії та газу, перевезення, капітального будівництва, проектних робіт передбачається не обмежена відповідальність за порушення договорів чи у формі виплаченої неустойки, і, допускається стягнення лише неустойки а не нанесених збитків або у формі дійсної, тобто фактичної шкоди, без відшкодування упущеної вигоди. У співвідношенні неустойки та збитків, загальною є штрафна неустойка, тобто при встановленні неустойки за порушення зобов'язання, її стягнуть в повному розмірі понад відшкодування завданих збитків. У зобов'язаннях за участю суб'єктів підприємницької діяльності замість обмеженої відповідальності запроваджується, повна майнова відповідальність. За порушення зобов'язань за договором будівельного підряду підрядник і замовник сплачують передбачену у договорі чи законом неустойку і у повному обсязі відшкодовують нанесені збитки [13, с. 37].

Висновки. Проаналізувавши все вищевикладене, можна дійти висновку, що цивільному праві цивільно-правовою відповідальністю слід розуміти окремий вид юридичної відповідальності, що полягає в застосуванні державного примусу до правопорушника позбавленням особи певних благ або покладення обов'язків майнового характеру щодо відшкодування шкоди. До правопорушника згідно законодавства застосовуються санкції, що носять

майновий характер, і спрямовані на відновлення порушених прав і полягають у відшкодуванні завданих збитків. Цивільно-правова відповідальність характеризується трьома обов'язковими ознаками: негативними наслідками для правопорушника, суспільним осудом і державним примусом. Специфічними ознаками цивільно-правової відповідальності є майновий характер; додатковість щодо обтяження; відповідальність суб'єктів рівних юридично; компенсаційний та еквівалентний характер. Щодо класифікації відповідальності у цивільному праві, то вона може бути таких видів:

За підставами виникнення:

– договірна, що настає в разі порушення договору однією із сторін);

– недоговірна або позадоговірна (це відповідальність за порушення прав та обов'язків, які виникають з інших підстав, а не з договору).

Залежно від кількості суб'єктів, що беруть участь у виконанні зобов'язання:

– дольова або часткова де кожен із учасників несе відповідальність в межах своєї частки;

– солідарна, що настає тільки у випадках, встановлених договором чи законом, і при цьому кредитор має повне право вимагати виконання зобов'язання частково чи в повному обсязі від всіх боржників одноразово чи від певного боржника;

– субсидіарна чи додаткова, яка прямо передбачена у договорі чи законі, і вона не може перевищувати обсяг повної відповідальності.

В залежності від обсягу відповідальності:

– повна, що полягає у відшкодуванні, тобто компенсації завданої правопорушенням шкоди, у рівному розмірі;

– обмежена, що передбачає встановлення меж щодо розміру збитків, і які підлягають відшкодуванню;

– кратна або підвищена, що передбачає сплату збитків в більшому розмірі, ніж розмір завданої шкоди.

Отже, на сьогодні визнано, що відповідальність – це один із способів захисту цивільних прав.

Таким чином, головна сутність цивільно-правової відповідальності полягає в застосуванні до правопорушника негативних наслідків та створення нових додаткових обтяжень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільне право : підручник : у 2 т. / Л. М. Баранова та ін. ; за ред. В. І. Борисової. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
2. Яковенко А. Поняття, види та функції цивільно-правової відповідальності. Літописець. Випуск 16 : збірник наукових праць VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції (до річниці прийняття Загальної декларації прав людини)» м. Житомир, 9 грудня 2020 р. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2021. С. 269–272.
3. Немцева А.О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.
4. Гуйван П. Д. Цивільна відповідальність як елемент охоронного матеріального правовідношення. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика 2021. № 1. С. 143–150.
5. Панченко Ю.О. Поняття цивільно-правової відповідальності за порушення зобов'язань. Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні та світі : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 29 травня 2020 р. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2020. ч. 2. С. 32–34.
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 07.02.2023).
7. Гащин В. Основні поняття, особливості та форми цивільно-правової відповідальності. Природничі та гуманітарні науки. Актуальні питання : матеріали V Всеукраїнської студентської науково – технічної конференції., м. Тернопіль, 19-20 квітня 2012 р. Тернопіль: Тернопільський національний технічний університет ім. І.Пуллюя, 2012. Т. 2. С. 134.
8. Іващенко В.В. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 66–69.
9. Резніченко С. В., Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : теорія і практика : монографія. Одеса : ОДУВС, 2009. 188 с.
10. Комарницька І. І. Адміністративна відповідальність: теоретико-правові аспекти. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія «Юридичні науки». 2020. Т. 7, № 2(26). С. 155–161.
11. Аванесян Г. М., Басенко Р. О. Цивільне право України (Загальна частина) : навчально-методичний посібник. Полтава : ПІЕП, 2020. 199 с.
12. Гришко У. Особливості цивільно-правової відповідальності перевізника за порушення прав споживачів транспортних послуг. *Підприємство, господарство і право*. 2016. №6. С. 4–8.
13. Горайнов А.М. Примус і цивільно-правова відповідальність. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 3 (139). С. 36–39.